

باغبان‌سازی ایران از عهد باستان تا دوران اسلامی

الف- بستر پیدایش، رشد و شکوفایی باغ‌ایرانی:

تاریخ

جغرافیا

فرهنگ

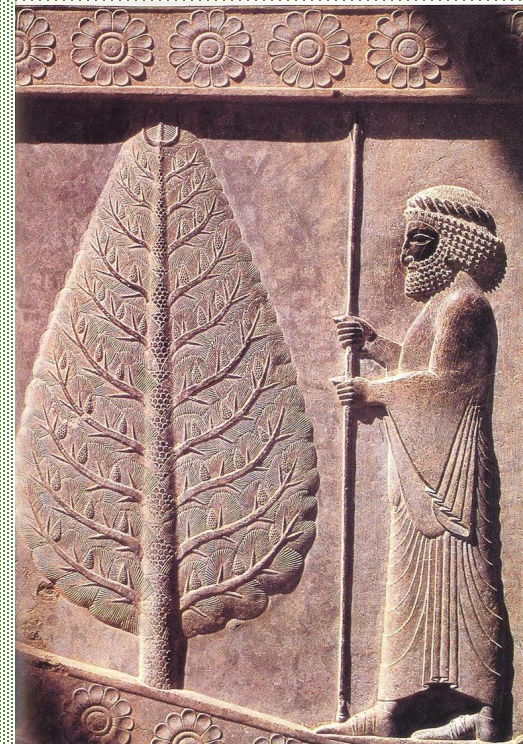
دکتر لادن اعتضادی

دانشگاه شهید بهشتی

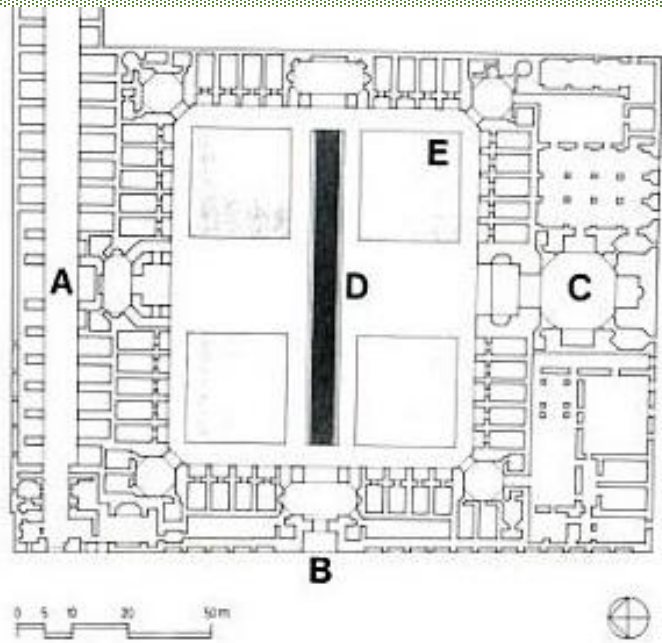
دانشکده معماری و شهرسازی

گروه معماری منظر

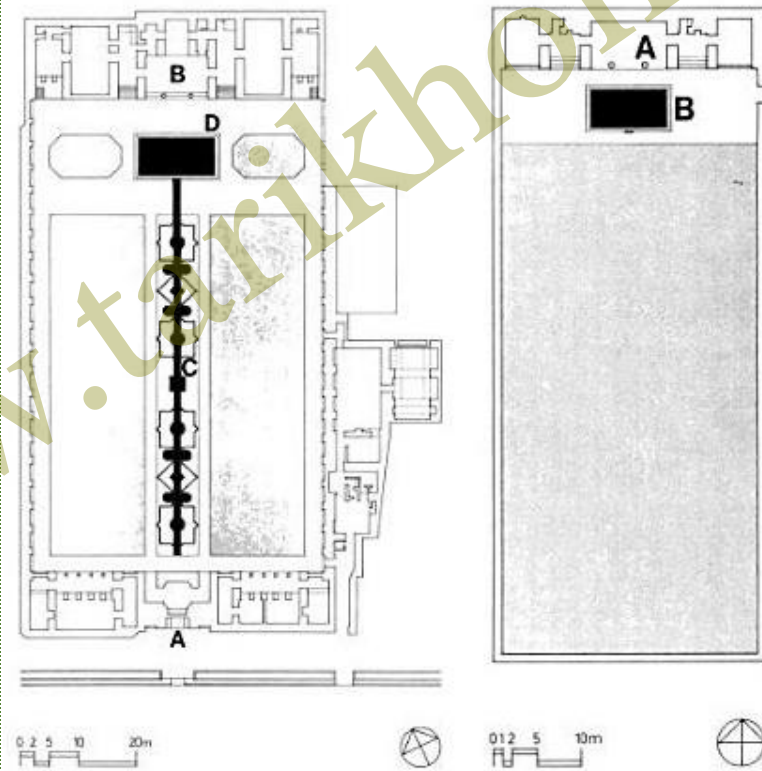
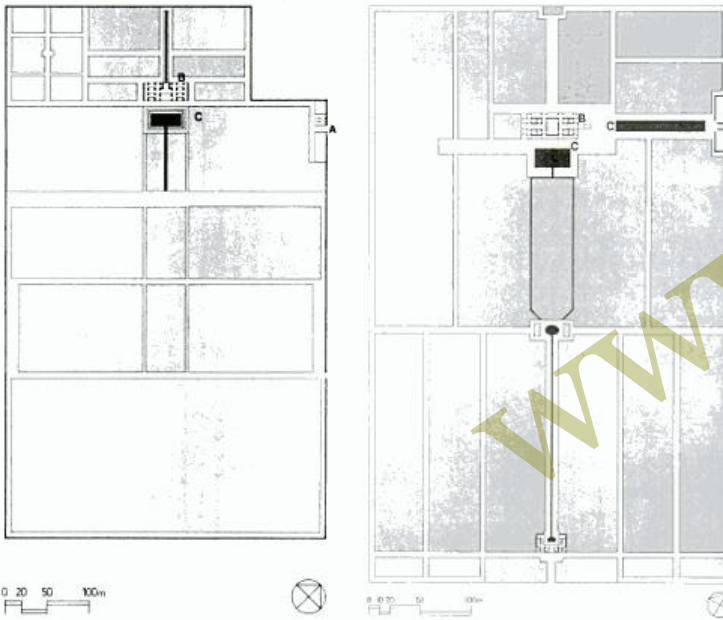
بهار 1399

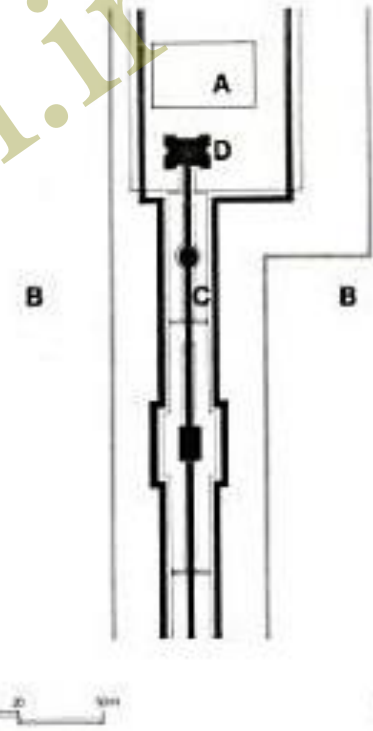
چیبستی باغ ایرانی و تاریخ آن

Plan 18, 19 Two gardens of Shiraz, the Bagh-i Eram (left) and Bagh-i Gulistan (right). In both, entrance is from the north (A) and a central pavilion (B) looks out over reflecting pools (C).

Fathabad
Tabriz

تاریخ

اسناد و شواهد در باره پیشینه و قدمت باغسازی ایرانیان

- 1- اسناد تاریخی مکتوب متنوع
- 2- اسناد تصویری
- 3- اسناد و شواهد باستانشناسی
- 4- افسانه‌ها و اساطیر
- 5- متون دینی ایرانیان
- 6- ادبیات فارسی در حوزه‌های مختلف و غیرمرتبط با موضوع باغ و باغسازی
- 7- سایر هنرهای ایرانی و بازتاب موضوع باغ در آن‌ها

باغ، پردیس، پارادیز یا پئیری دئزه

اتیمولوژی و تعاریف شهر و باغ و پردیس

الف- شهر: در ایران باستان واژه خشته (شهر یا شار)* محل حکمران یا خشته پاون (شهربان) بوده است، مردم یک شهر از سه طبقه نظامیان، موبدان، و دبیران و جمعیتی قلیل بودند در زیستگاهی به وسعت یک قلعه یا ارگ حکومتی، مردم عادی یا "واستریوشان" در روستاها و ایلها زندگی می کرده اند. خشته پاونها در این شارها و در محیط کشاورزی پیرامونشان باغهای بزرگ می ساخته اند.

ب - باغ: براساس فرهنگ دهخدا، مشترک بین فارسی و عربی است و یا از ریشه بَغ در سغدی (به معنی بزرگ و خدای باشد). فردوسی که مقید به کاربردن واژه های فارسی است در شاهنامه "باغ" را بسیار به کار برده و احتمال فارسی بودن واژه را تقویت کرده است. باغ سازی و باغ داری واژگانی هستند که در فرهنگ فارسی بسیار به کار می روند. باغ سازی ایرانی با شهر و شهرنشینی نسبت اولیه دارد، اما اصولاً جدا از باغ داری نیست پس با جامعه یکجا نشین و معیشت کشاورزی ایرانیان نسبت داشته است. باغ ایرانی- جدای از باغهای سلطنتی داخل پایتختها - در دوران پس از اسلام، از نظر ماهوی مفصلی بین شهر و روستا است.

ج- پردیس: از ریشه پارادیز یا پئیری دئزه به معنی دژ یا دژی که از پیرامون محصور است، باغها محصور بوده اند و پردیس نامیده می شدند. پیرنیا معتقد است ایرانیان وقتی پیرامون خانه هاشان باغ می ساخته اند آن را پردیز می نامیدند، این حالت خانه باغها و نیز باغهای دارای کوشک است.

***در وندیداد آمده که خشته پاونها پئیری دئزها یا باغهای بزرگ می ساخته اند. (وندیداد؛ فرگرد3، بند 8 و فرگرد 5، بند 49)**

* نکته: "شهر" در ایران باستان و بخصوص دوره ساسانی هم به معنی زیستگاهی درون دژ آنچنان که ذکر شد و هم به معنی سرزمین و کشور است: "ایران شهر".

یک سند مُتَقَن از پیشینه باغ‌سازی ایرانی در حوزه باستانشناسی

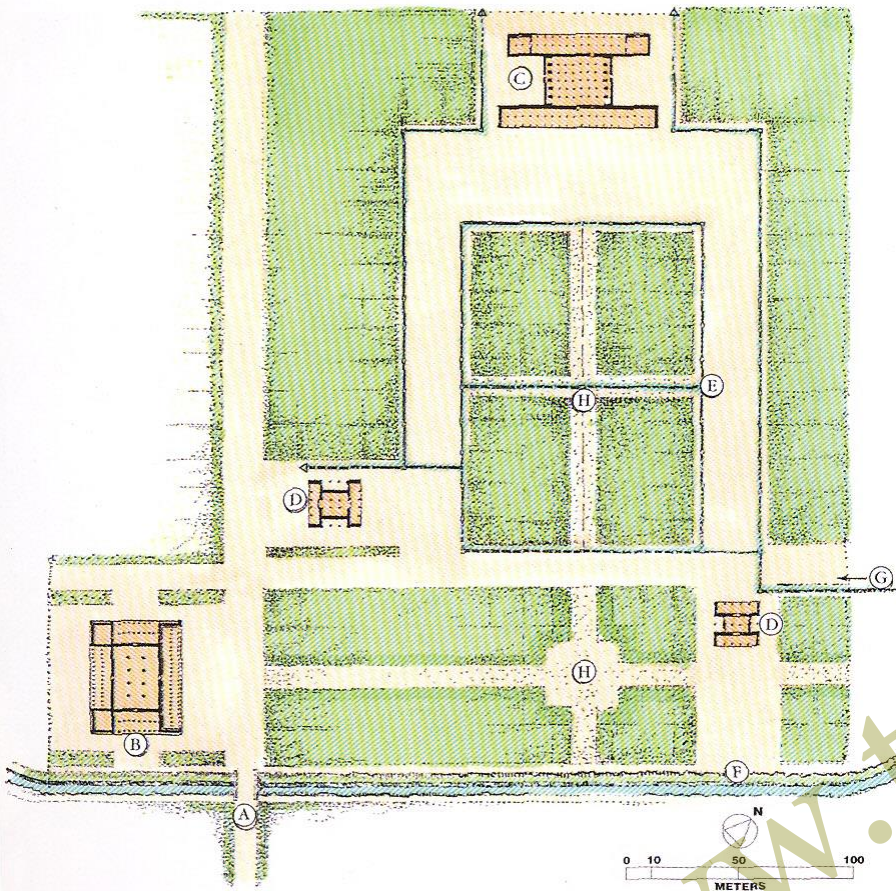
شواهد باغ پاسارگاد مربوط به دوره هخامنشیان است

- بر اساس مطالعات استروناخ در باره باغ پاسارگاد* و با اتکا به دو اثر مکتوب گزنفون مورخ یونانی همزمان با هخامنشیان، قدمت باغ ایرانی را با قاطعیت می‌توان تا زمان هخامنشیان به عقب برد.

*مطالعات جدید در پاسارگاد بر اساس تحقیقات دکتر محمدخانی باغ‌سازی هخامنشیان را تأیید می‌کند.

باغ‌های پادشاهان بزرگ

این نقشه چهاربخشی را باید ندیده گرفت

«دیوید استروناک David Stronack» که در این محل برای انجمن انگلیسی مطالعات ایرانی در اوایل دهه ۱۹۶۰ حفاری کرده بود و حوضچه‌ها و نهرهای آب را یافته بود، معتقد است که طرح «واضح و باز» این کاخ‌ها و عمارات کلاه فرنگی، جدید بود. اندازه و آرایش این کاخ‌ها تنها به شکوه و جلال آن‌ها می‌افزود، ولی در واقع ایوان‌های دلباز این کاخ‌ها سر پناهی معتدل و صحرایی را در نیمه راه درون و بیرون به حده آه، ده، صد، این ایوان‌ها فرد را به تفکر درباره باغ شاه

طرح ترسیمی چهاربخشی استروناخ برای باغ پاسارگاد و کاربرد اصطلاح «چهارباغ»* برای آن اکنون مردود است.

با مطالعات اخیر، نفس وجود باغ طراحی شده اثبات شده است و باغی بسیار بزرگتر از آنچه استروناخ تصور می‌کرده را باستانشناسان اکنون مطرح کرده‌اند.

* امروزه ثابت شده است که چهارباغ لزوماً به معنی باغ چهاربخشی نیست و ثباتاً طرح چهاربخشی که برخی آن را «کهن الگوی» باغ ایرانی می‌نامند، فقط یکی از انواع طرح‌های باغ ایرانی است. «کهن الگوی» باغ ایرانی بیشتر یک مفهوم است تا یک شکل.

مصادیقی از افسانه و اساطیر

در قدمت زیاد باغسازی ایرانیان

• اول: افسانه باغهای معلق بابل و این که ساخت آنها برای یاد آوری محیط زندگی ملکه‌ای از خاندان ماد بوده است. پرسش: آیا مادها باغسازی یا باغداری داشته‌اند؟

• دوم: اساطیر ایرانی از داستان و رجمگرد تا باغ سیاوش و باغ بهرام و ... که همگی به دو موضوع مهم اشاره دارند:

1- باغسازی با نظام زندگی ایرانیان عجیب بوده و قدمتی کهن دارد.

2- اولین و عمده باغسازان ایران شاهان بوده‌اند.*

* شاهان در درجه اول باتی باغ و در مرحله دوم نقش جدی در طراحی و ساخت باغ داشته اند.

شواهد اساطیری و علم اسطوره‌شناسی

شاهنامه: ورجمکرد نخستین شهر ایرانی است که به صورت باغی بزرگ و البته چهار بخشی توسط جمشید اولین شاه ایران ساخته می‌شود و وصفش بسیار شبیه وصف بهشت است. پرسش: این شباهت را چگونه تفسیر می‌کنیم؟

علم اسطوره‌شناسی در تأویل باغ‌های اساطیری راهگشا است و از طریق آن راه‌بردن به "**خیال باغ**" و **حقیقت باغ ایرانی** میسر می‌شود، خیالی که جزء فرهنگ ایرانی است. پرسش: آیا از این خیال می‌توان عینیت را دریافت؟

اسطوره بیانگر قدمت بسیار کهن یک پدیده است که فرامگشتی و فرامگشتی است. باغ ایرانی اسطوره‌ای است که از جهان اسطوره به دنیای واقعیت راه یافته است. پرسش: این تداوم را چگونه تفسیر می‌کنیم؟

اساطیر ایرانی، قاطعانه نقش شاهان در باغ‌سازی را به ما یادآوری می‌کنند. پرسش: تفسیر این امر چیست؟

اسطوره در شاهنامه شهرهایی را که پادشاهان می‌ساختند پر از باغ و ایوان و کاخ و صف می‌کند. پرسش: نسبت واقعی شهر و باغ چیست؟ آیا نمونه تاریخی از آن سراغ داریم؟

تأویل و تفسیر اسطوره، همزمان شکل، صورت و معنای یک پدیده را قابل فهم می‌کند.

شهر ایرانی " شار- باغ" بهشت‌گونه

- یکی شهر دید اندر آن دژ فراخ پر از باغ و میدان و ایوان و کاخ

- یکی شارستان سازم ایدر فراخ همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

- نبینی بدان شهر بیمار کس یکی بوستان بهشت است و بس

- زبس باغ و ایوان و آب روان بر آمیخت گفتی خرد با روان

(شاهنامه)

نتیجه:

در تمدن باستانی ایران

اولاً شهرهایی پر از باغ و ایوان و کاخ را شاهان می‌ساخته‌اند.
(این شهر چیزی جز پایتخت نیست)

ثانیاً آغازین شهرها، پایتخت‌ها بوده‌اند و مستلزم داشتن کاخ‌ها، اما شاهان ایرانی بر اساس یک قریحه فرهنگی کاخ-باغ می‌ساخته‌اند.
هنر باغسازی ناشی از ذوق ایرانی در رابطه‌اش با طبیعت است اما قدرت و ثروت شاهانه می‌توانسته آن ذوق را که نقشی خیالی را آفریده بوده عینیت بخشد.

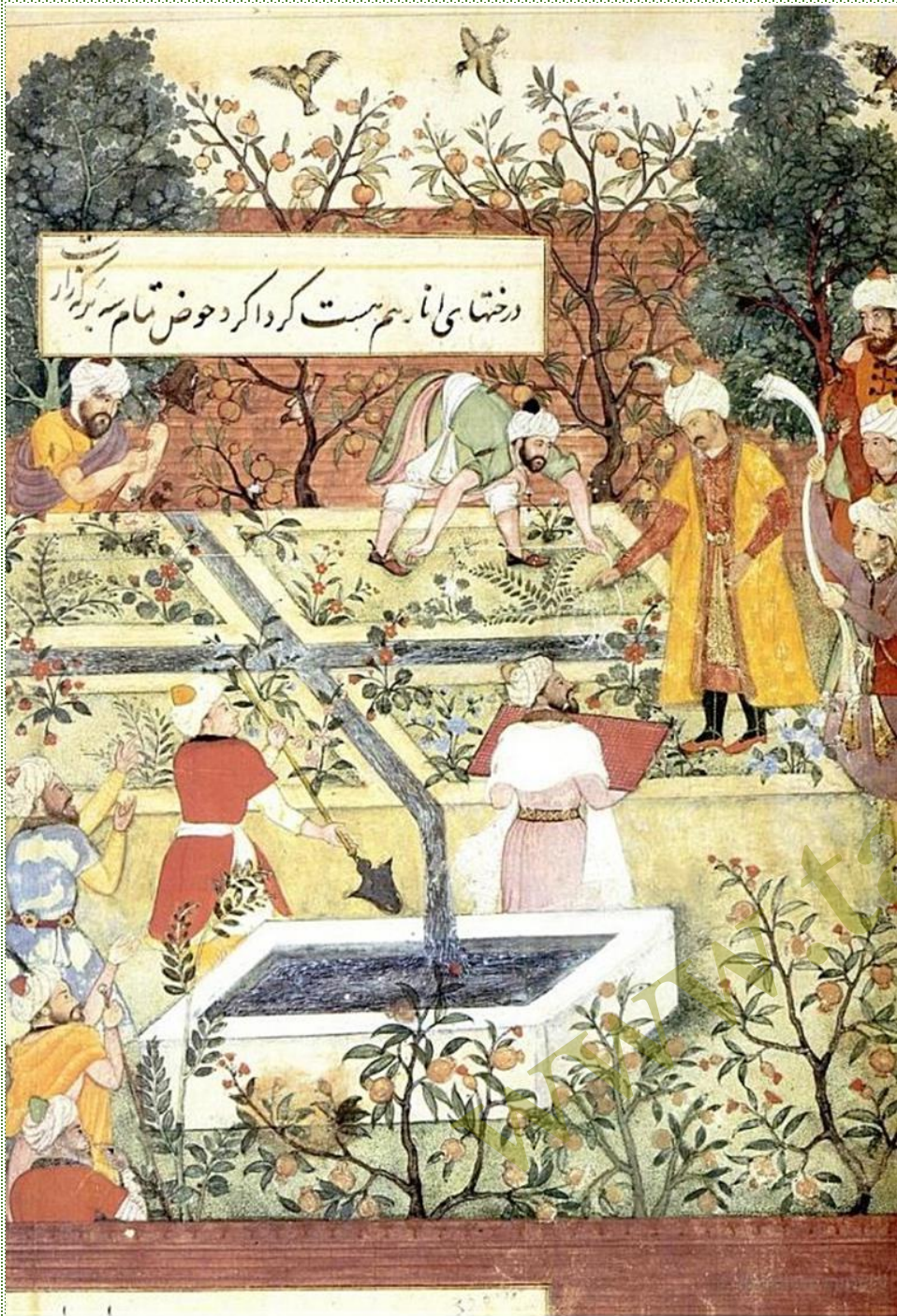
ثالثاً در دوران‌های بعدی تاریخ ایران، شهر یا پایتخت بوده و یا محل استقرار حاکم که او نیز قدرت و ثروت و ذوق باغسازی داشته است، حاکم نیز کاخ – باغ می‌ساخته و رجال شهر هم باغ می‌ساخته‌اند.*
(در داخل یا در جوار شهر هر جا امکانات زمین و آب اجازه می‌داده‌است).

* برای آغازین سده‌های دوران اسلامی منبع مهم تاریخ بیهقی است/ برای باغ نک: مقاله دکتر قیومی بیدهدی.

مداخله مستقیم شاهان در ساختن باغ

میراثی که پادشاهان تیموری هم می‌رسد

مینیاتور بابر، معمار باغ‌ساز و کارگران را نشان می‌دهد

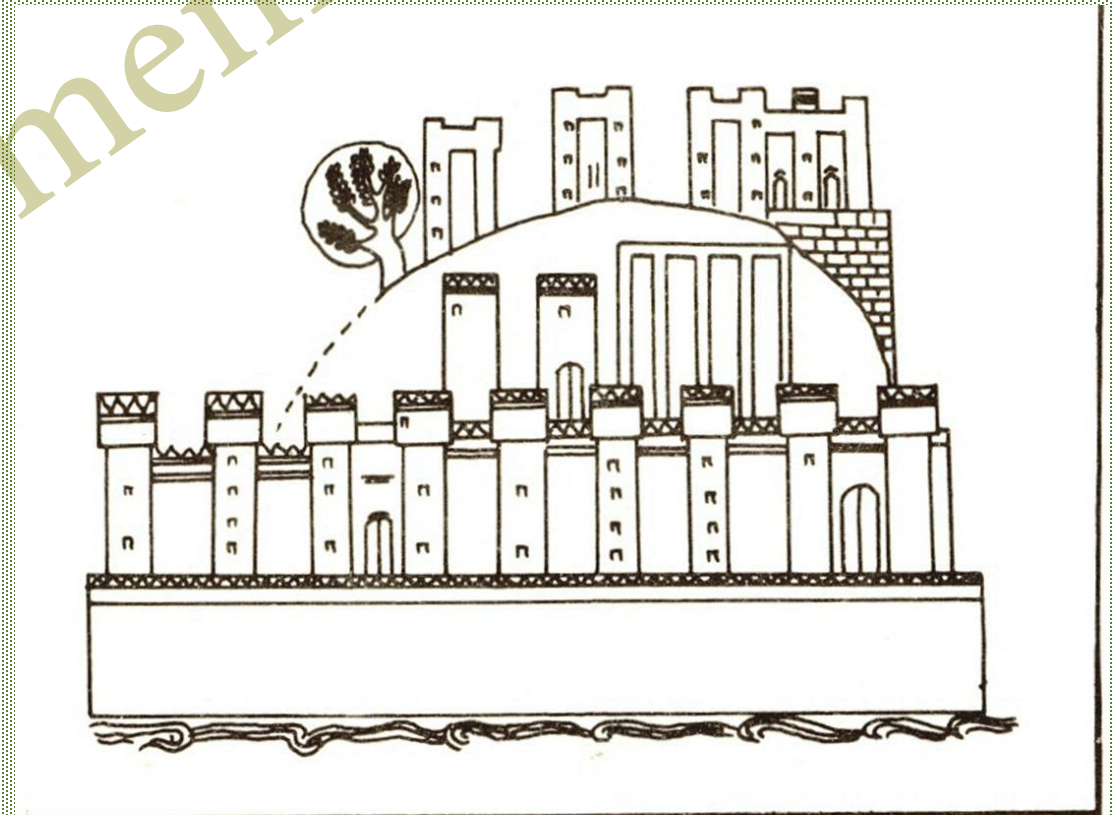
پرسش از یک موضوع افسانه‌ای - تاریخی: باغ‌های معلق بابل و گمانه زنی

آیا ده- دژهای مادها در کوه‌های زاگرس به طور طبیعی در درون خود بیشه زار و درختانی نداشته‌اند که به مرور با کاشت درختان میوه به باغ تبدیل شده‌باشند؟

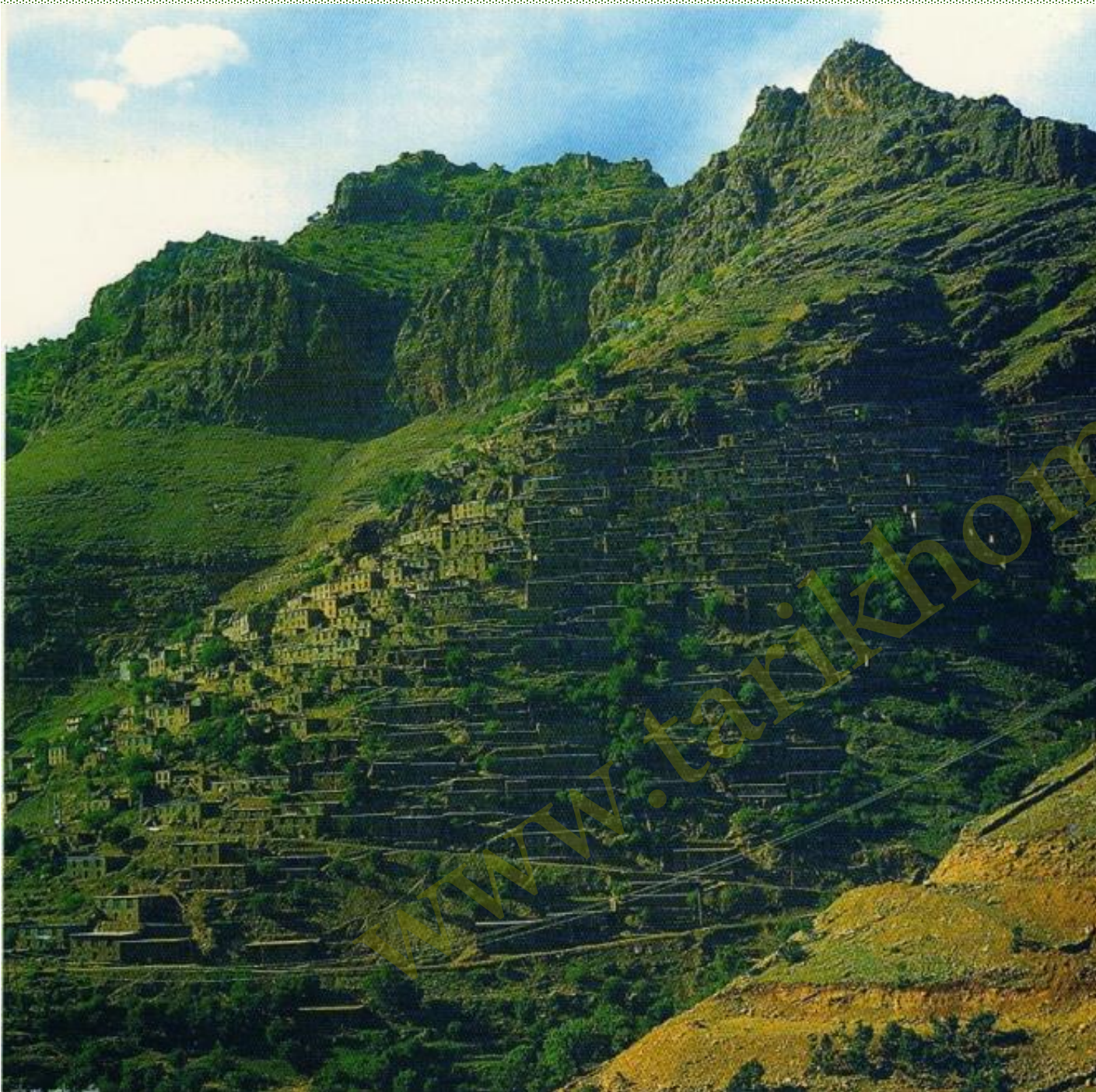
Median Kishesim

مأخذ طرح‌ها: تاریخ ماد دیاکونف از روی نقش‌های آشوری

« Harhar »

تصویر آشوری از ده- دژ هرهار

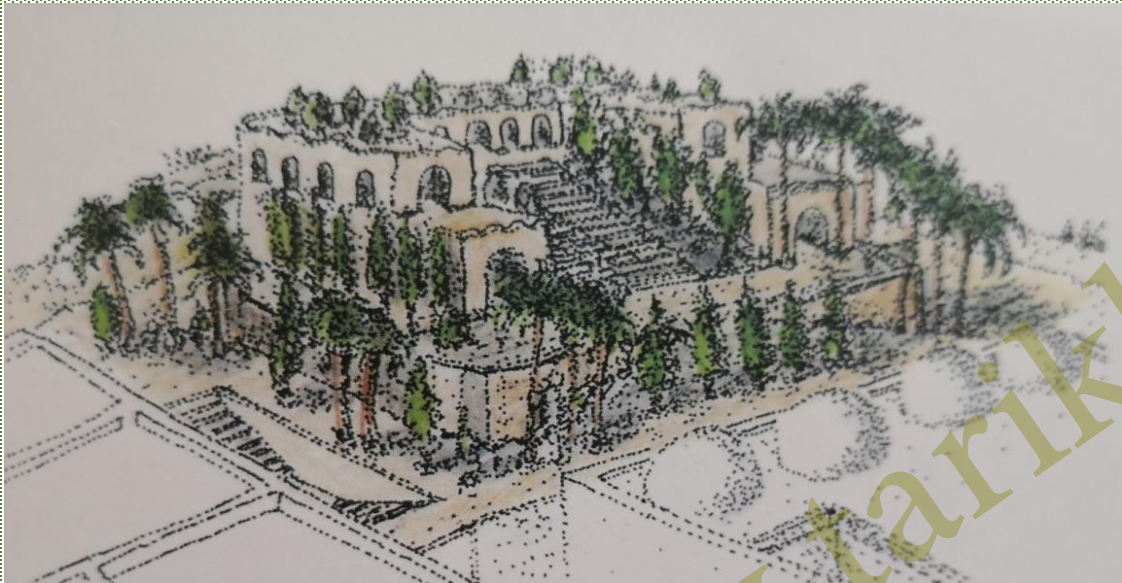
زیستگاه‌ها در کوهستان‌های سرسبز

- روستاهای مطبق و باغ‌های مطبق در شیب کوهستان راهنوز در نقاط مختلف کشور داریم.

- آیا مادها که برای دفاع در برابر آشوری‌ها دژهای مطبق کوهستانی می‌ساخته‌اند، امکان ندارد باغ‌هایی به صورت مطبق احداث کرده باشند؟ درون یا بیرون دژ؟

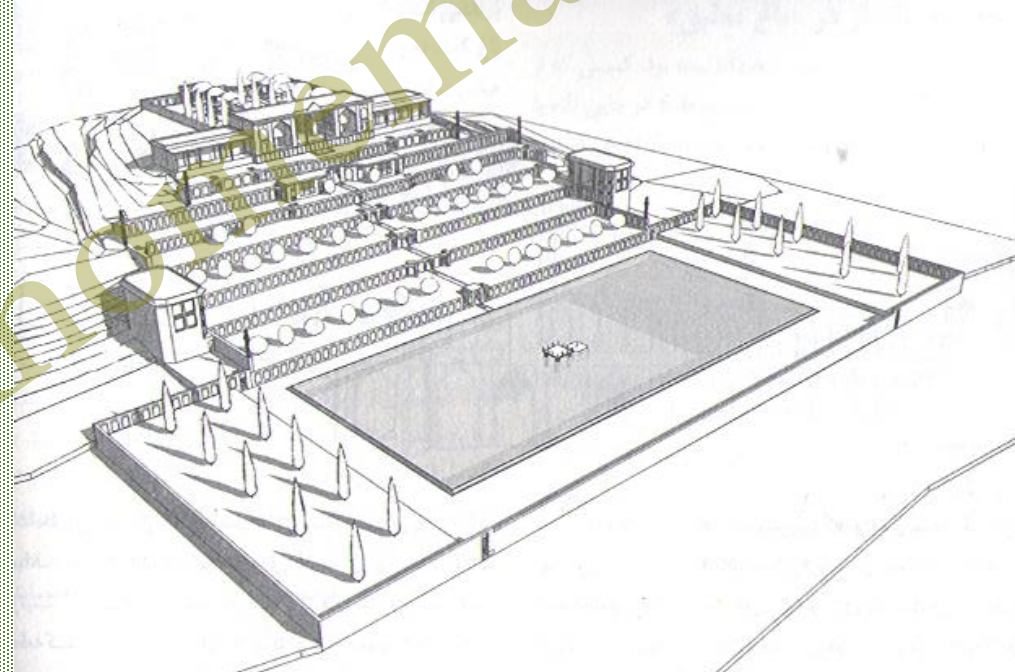
آیا الهام بخش آشوریان در ساختن باغ‌های مطبق، الگویی نبوده که از سرزمین ماد آمده باشد؟ هر قدر ابتدایی و ساده

منطقی نیست که کورش به ناگاه و بدون هیچ زمینه تاریخی دست به باغسازی بزند، احتمالاً پارس‌ها در دشت‌های فارس و یا مادها در کوه‌های زاگرس، پیش از او یا همزمان آشوریان باغسازی‌هایی داشته‌اند. چه بسا مادها در کوهپایه‌های زاگرس دست به سطح بندی زمین و کاشت درخت و احداث باغ شبیه شیوه سناخریب و بیشتر از او زده بوده‌اند.

سنت باغسازی میانرودان احداث باغ در دشت‌های حاصلخیز بوده است. آیا سناخریب الگویی مادی را دنبال نکرده است؟

آیا باغسازی هخامنشیان ریشه در سنتی کهن در فلات ایران دارد یا اقتباس از باغسازی میانرودان است؟

نمونه‌هایی از باغ ایرانی، چون باغ تخت شیراز و انواع باغ‌های مطبق ایرانی که روی تپه‌ها و در مناطق کوهستانی ساخته شده‌اند آیا دنباله یک تجربه تاریخی کهن نیستند؟

پیش فرضی پذیرفتنی

با اتکا به اساطیر و تاریخ و متون زرتشتی، قدمت باغسازی ایرانیان قطعاً به پیش از هخامنشیان برمی‌گردد.

کوروش مبدع باغسازی در ایران نبوده بلکه میراثدار سنتی کهن است.

متون دینی: خشت‌رپاون‌ها (شهر و) پییری‌دنزها (باغ‌های بزرگ) را می‌ساخته‌اند.

اساطیر: جمشید نخستین شهر-باغ را ساخت.

سند تاریخی: کوروش خواستش ساختن شهری با کاخ‌ها و باغ‌های بسیار بوده‌است، چنین خواستی باید یک پیش زمینه داشته باشد.

بنابراین نیاز است تا مطالعات باستان‌شناسی بخصوص در سرزمین‌های شرقی ایران که جایگاه اصلی را در تاریخ اسطوره‌ای ما دارند، برای تحقیق در موضوع باغسازی ایرانی به طور جدی برنامه‌ریزی شوند.

جغرافیا و اقلیم ایران
باغ ایرانی

www.tarikhemari.ir

بستر جغرافیایی اوضاع سرزمینی ایران

از مرغزارهای سرسبز تا شنزارهای کویر

این تنوع جغرافیایی، تنوع اقلیمی و آب و هوایی را هم به همراه دارد

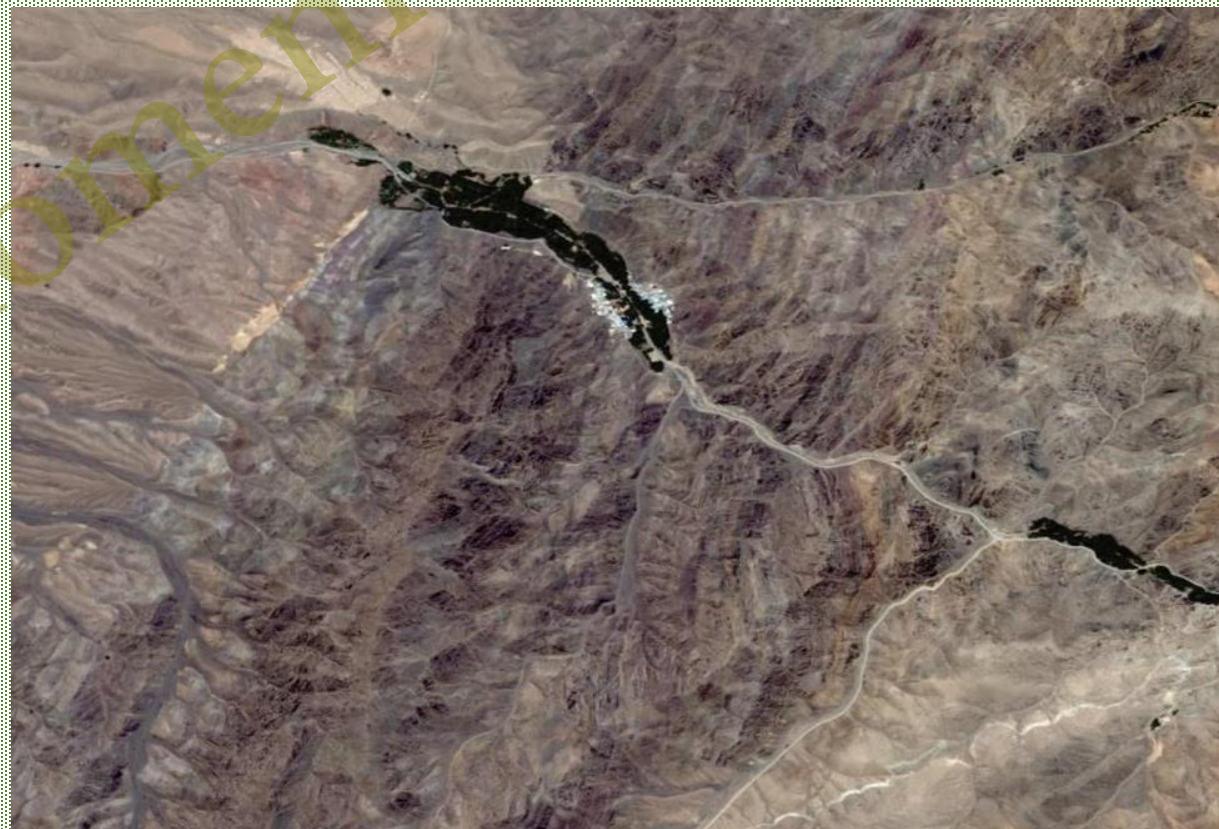
جنگل‌های انبوه البرز پرباران و جنگل‌های تنک زاگرس برفگیر

رود - درّه‌های سرسبز و قابل باغداری در کوهستان‌های خشک یا جنگلی

نخستین محل استقرار انسان در فلات ایران

نخستین زیستگاه‌های دائم بر پایه کشاورزی و باغداری

آیا یک محور آب در میانه و درختان خودرو در دو طرف، آیا نخستین تصویر ذهنی انسان ایرانی از باغ را شکل نداده است؟

رود درّه‌های متعدد در مناطق کوهستانی ایران که همواره زیستگاه‌هایی با پایه کشاورزی و دامداری بوده‌اند، به دلیل عدم دشت‌های مناسب کشت دانه‌ها، زمینه را برای باغداری-از نخستین روزگاران- فراهم کرده‌اند.

- وسعت عظیمی از خاک ایران کوhestان یا کویر است.

- پس از روستاهای کوhestانی، کشاورزی به دشت‌های پایکوهی کشیده می‌شود.

- شهرها و آبادی‌های ایران بر مبنای اقتصاد کشاورزی در دشت‌های پایکوهی حاشیه کویر پدید آمده‌اند.

- در این دشت‌ها، قنات طی قرون متمادی عامل حیات بخشی به شهرها و آبادی‌ها بوده است.

جغرافیای فرهنگ ساز: غلبه خشکی < آرمان بهشت

خلق فضای سبز مصنوع دارای تمام مواهب و زیبایی‌ها آرمانی دیرینه در فرهنگ ایرانی

خلق یک بهشت زمینی نیازمند آب و خاک مناسب و قدرت و ثروت است.

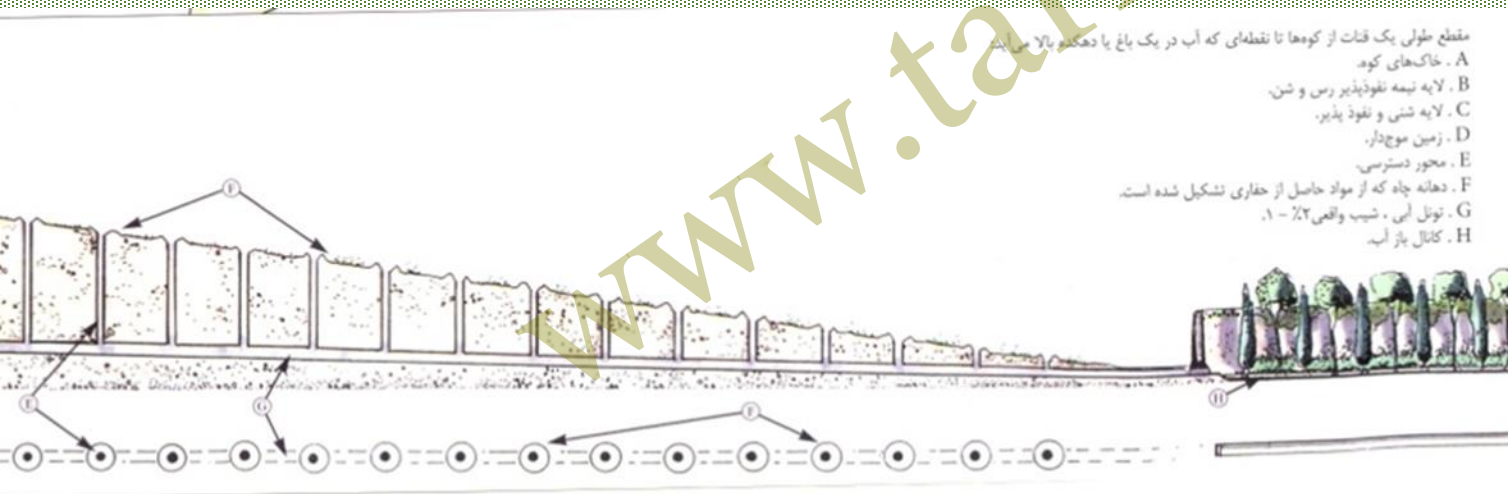
جغرافیا و اقلیم ایران معیشت مبتنی بر دامداری و کشاورزی را که باغداری هم جزئی از آن است از دیر باز پدیدآورده که نیازمند دانش کشت و زرع است.

باغسازی علاوه بر دانش باغداری نیازمند ذوق طراحی و ورود به حوزه زیبایی شناسی است تا یادآور آن بهشت پرآسایش و مطبوع و زیبا باشد.

به این جهت باغسازی ایرانی ضمن این که یک پار در دانش کشاورزی و باغداری دارد یک پار در فرهنگ مواجهه زیبایی شناختی انسان با طبیعت دارد.

درک طبیعت، کشف امکانات طبیعت و مدیریت آب در سرزمینی با غلبه خشکی سابقه چندین هزارساله دارد

- مدیریت آب در نظام کشاورزی از الزامات بشر در هر محیطی بوده است.
- دانش "استخراج آب‌های پنهان"* و مدیریت آن یک دستاورد تمدنی ایران است که با حفر قنات، حفظ و نگهداری‌اش و مدیریت آن قرن‌ها عامل آبادانی بوده است.
- یک دستاورد مهم قنات در ایران، هنر باغ‌سازی است.
- چشمه‌ها راهنمای حفر قنات بوده‌اند.

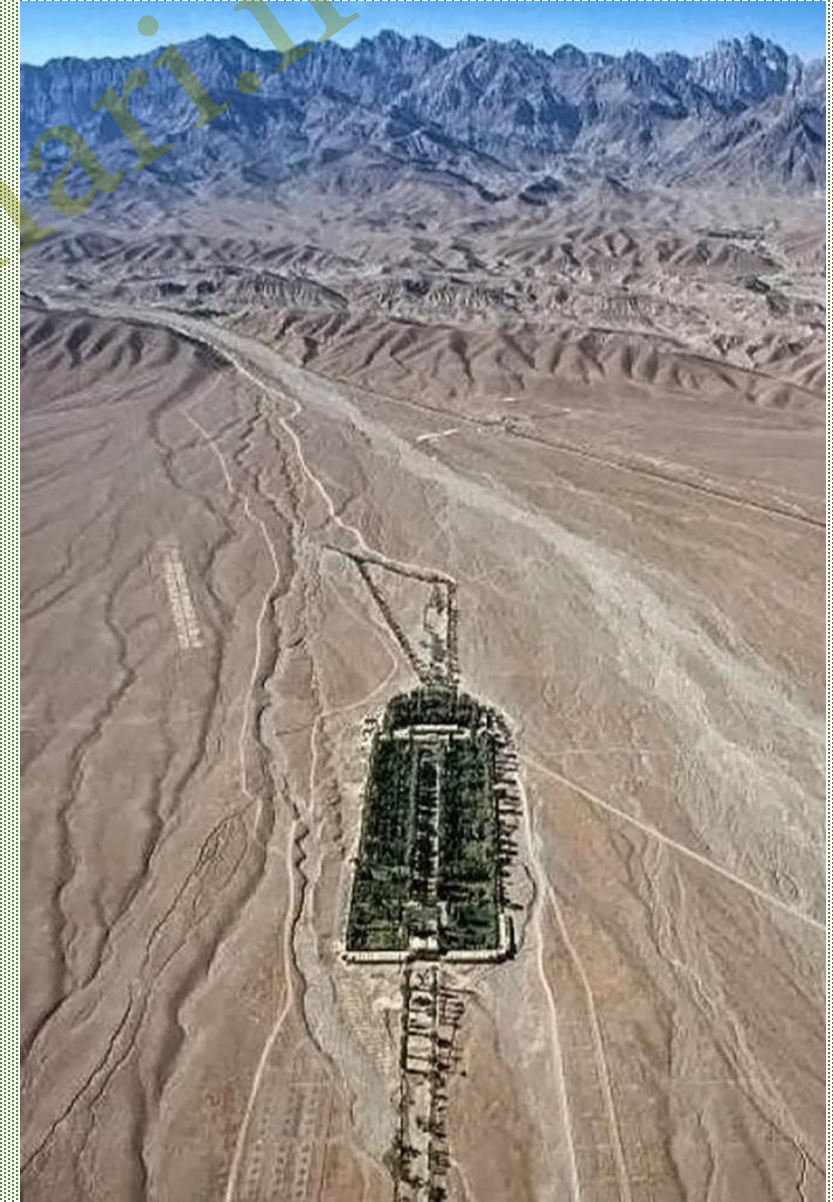
- هر جا آب قناتی ظاهر می‌شود، یک باغ یا یک آبادی شکل می‌گیرد.

* کتاب الکرچی در فنون کشف آب زیرزمینی و حفر قنات

در بستر بیابانی، مزارع و باغ‌ها به یمن وجود قنات پدید می‌آیند.

(نوار سبز درختان حاشیه مسیر آب، پیش و پس از باغ چشم‌اندازی نوید دهنده در بیابان و باغ همچون واحه‌ای در بیابان)

تفاوت بیابان با کویر در این است که بیابان از بی آب است اما خاک مناسب دارد، چنان‌که با دسترسی به آب، آبادان می‌شود.

خیال باغ ایرانی

نشأت گرفته از نوع رابطه انسان و طبیعت در فرهنگ ایرانی است
خیال باغ، نه تنها خیال آن واحه است در زیباترین وجه بلکه:

خیال باغ ایرانی با گذشت هزاران سال تبدیل به یک پارادایم فرازمانی فرامکانی می شود

وه که جدا نمی شود نقش تو از خیال من
(راز تداوم باغ ایرانی)

فرهنگ زیست در ایران

رابطه انسان و طبیعت در ایران

تجربه زیست در
سرزمین خشک و
سخت ایران،
عامل شکل گیری
یک زیستگاه
آرمانی و پیدایش
"خیال باغ
ایرانی" به مثابه
"بهشت"
شده است.

خیال باغ چهار فصل را دربر دارد. و عینیت باغ نیز...

باغ، حیاط، خانه باغ. مقیاس های مختلف تعیین خیال باغ

●
"خیال باغ ایرانی" الگویی را رقم می‌زند که به رغم تنوع اقلیمی ایران، از بنیادهای ثابت برخوردار است.

خیال باغ ایرانی چنان است که پا را از واحه‌ای بهشت گونه فراتر می‌گذارد و در اقلیم‌های مختلف ایران همه‌جا ظاهر می‌شود:

باغ‌های شاه عباس در بهشهر

باغ‌های صفویان در اصفهان

باغ‌های شیراز

باغ‌های کاشان و یزد و اردکان و همه شهرهای حاشیه کویر

باغ‌های کرمان و ماهان و ...

باغ‌های تبریز و خوی و آذربایجان

باغ‌های مشهد و نیشابور و بجنورد (خراسان شمالی)

باغ‌های بیرجند، گناباد، طبس (خراسان جنوبی)

در فهم باغ ایرانی، فهم شرایط و نحوه‌های تاریخی زیست در ایران، رابطه شهر و روستا و نیز شناخت رابطه انسان و طبیعت در فرهنگ ایرانی، از الزامات است.

در ایران - برخلاف اروپا- روستا و شهر، زیستگاه‌های وابسته به هم با زیر ساخت کشاورزی بوده‌اند.
در این نظام، باغ در زندگی شهر و روستا همزمان نقش داشته‌است.

رابطه انسان و طبیعت در فرهنگ ایرانی چند وجهی است و در همه‌حال وجهی عرفانی نیز دارد:
"برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار"

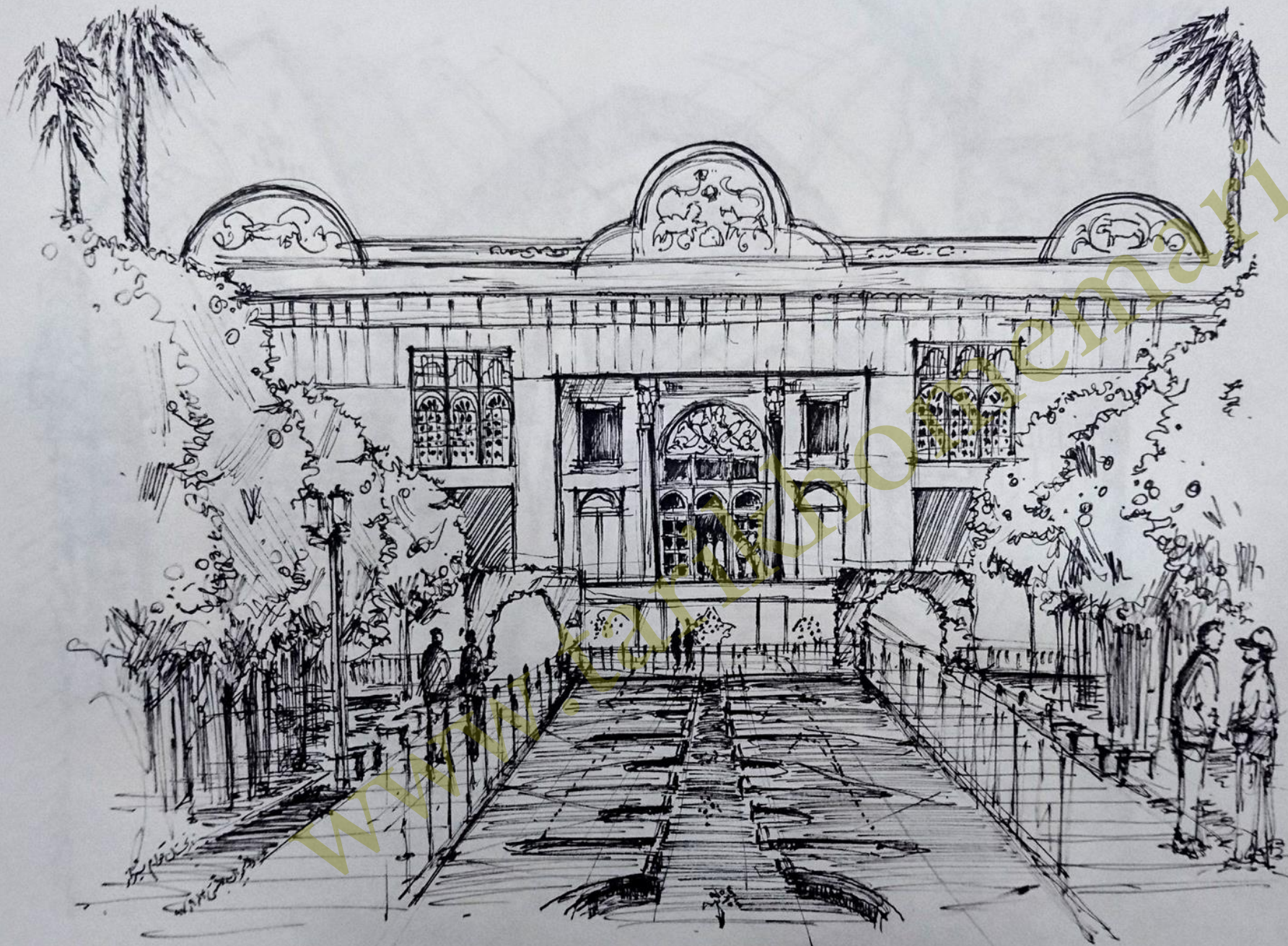
این رابطه چند وجهی باغ ایرانی را در وجوه مختلفی ظاهر می‌سازد:
شکارگاهی، بزمی، و معرفتی و در مراتب متفاوت: سلطنتی- حکومتی، اربابی، رعیتی
و در مقیاس‌های مختلف: باغ، خانه-باغ، حیاط و شار- باغ (شهر با ساختار باغ)
و در انواع کاربردی مختلف: قلعه- باغ، باغ- مزار، باغ- مدرسه و...

سنت جهانی باغسازی ایرانی

باغ ایرانی به عنوان یک میراث فرهنگی جهانی به ثبت رسیده است.

این که پدیده‌ای فرهنگی در طول تاریخ دوام حضور داشته و در عرصه گسترده‌ای از جهان بسط یافته باشد، به عنوان یک میراث جهانی و سنتی پایدار شناخته می‌شود.

در هنر باغسازی جهان، سنت باغسازی ایرانی یکی از سه سنت جهانی است.

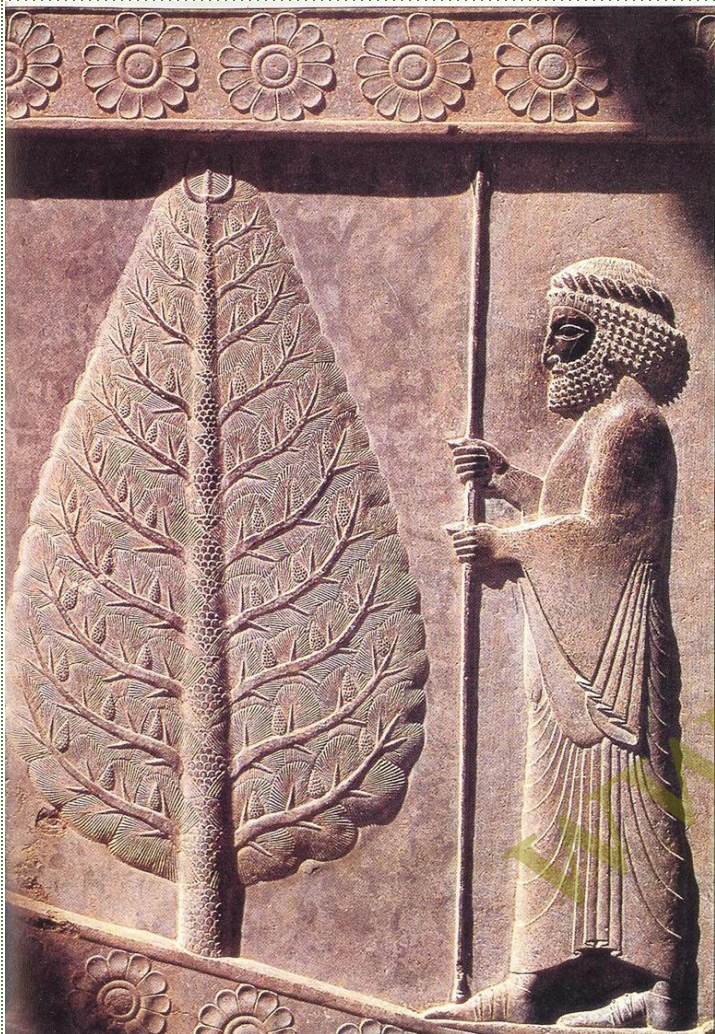
نارنجستان
قوام
یک خانه-باغ
شیراز

نمونه‌ای از تداوم
خیال باغ
و باغ‌سازی ایرانی
در دوران معاصر
(فاجاری)

باغسازی ایرانی یک سنت از دوران باستان تا عصر حاضر

راست:
باغ
معاصر
1296
هجری

جمع‌بندی

- قدمت باغ ایرانی به اندازه قدمت مردمان ایرانی است. بسیار پیشتر از هخامنشیان.
- اساطیر ایرانی گواه این قدمت هستند.
- از باغ‌سازی مادها و پارس‌ها پیش از کورش خبر مستندی نداریم.
- شاید مادها در زاگرس باغ‌های مطبقی - هرچند ابتدایی - در حد کاشت درختان میوه و باغداری می‌ساخته‌اند.
- طبق اساطیر و بنا بر اسناد تاریخی پادشاهان نقش مهمی در باغ‌سازی ایرانی داشته‌اند.
- در میانرودان هم پادشاهان باغ‌سازی می‌کرده‌اند.
- خیال باغ ایرانی، تصویری بسیار کهن از یک سرزمین آرمانی و بهشت گونه، تا دوران اخیر در ذهن ایرانی زنده بوده است.
- تعیین بخشیدن به این خیال در سرزمین ایران جز به کمک بیرون کشیدن آب‌های پنهانی توسط قنات امکان پذیر نبوده است.
- قنات در ایران، منشاء آبادانی است، هر آبادی یا هر باغی در مظهر قناتی ظاهر شده است.
- باغ ایرانی، انواع و مراتب و مقیاس و کاربردهای متنوع دارد.
- نمونه‌های متعین از "خیال باغ" ایرانی، با اصول ثابت و شکل‌هایی تابع زمان و مکان در عرصه گسترده‌ای از جغرافیای جهان، در طول تاریخ گسترده شده و این نوع باغ‌سازی را به یک سنت جهانی تبدیل کرده است.